

چند نکته درباره تصحیح جدید تاریخ بیهقی

رضای مقدم

سید امیرحسین مرتضایی

دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات
فارسی دانشگاه فردوسی مشهد

نویسنده مسئول، دانشجوی کارشناسی ارشد
زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد
amirhoseinmortezaei@gmail.com

۱. مقدمه

تصحیح دقیق تاریخ بیهقی سهم بسزایی در رشد ادبیات منثور دارد و بحث و بررسی‌های زیادی درباره این کتاب صورت گرفته است؛ چرا که بی‌تردید تاریخ بیهقی یکی از ارزشمندترین آثار منثور فارسی است که از گذشته تاکنون بر نوشته‌های تنی چند از بزرگان اثر گذاشته و ایشان در تألیف‌های خود به شیوه نگارش این کتاب نظر داشته‌اند.^۱ اگرچه از گذشته تاکنون کسانی چون ادیب پیشاوری، سعید نفیسی، قاسم غنی، و علی اکبر فیاض به تصحیح این کتاب همت گمارده‌اند و برخی از آن تصحیح‌ها تاکنون دارای اعتبارند، این شمار اندک خود بیانگر دشواری‌های موجود در راه تصحیح این اثر است که در ذیل به چند مورد از آنها اشاره می‌شود.

مجموعه عواملی که تصحیح این اثر را دشوار می‌کند بر دو قسم است:

نخست. مشکلات برون متنی مانند عدم وجود نسخ متقدم؛^۲ دشواری دسترسی به نسخ.^۳

۱. از جمله کتاب‌هایی که کم‌وبیش تحت تأثیر واژه‌ها، شیوه نگارش و زبان بیهقی بوده‌اند، به کلیله و دمنه، اسرارالتوحید، آثار عطار، فیه ما فیه و جوامع الحکایات می‌توان اشاره کرد. توضیح کوتاهی در همین زمینه در مقدمه همین تصحیح تاریخ بیهقی آمده است (بیهقی ۱۳۸۹، مقدمه، ص ۷۷-۷۸).

۲. تعداد معدودی از نسخه‌های تاریخ بیهقی متعلق به قرن‌های نهم و دهم هجری است و اکثر نسخه‌ها به سال‌های بعد از هزار و هزار و صد هجری (به‌ویژه قرون دوازدهم و سیزدهم هجری) تعلق دارند که عدم تخصص و گاهی تعهد کاتبان و ناسخان سبب ایجاد تغییراتی در بسیاری از مطالب تاریخ بیهقی در این نسخه‌ها گردیده است (برای اطلاعات بیشتر - فیاض، ۱۳۵۰، مقدمه).

۳. اکثر نسخه‌هایی که در تصحیح‌های مختلف، مصححان به آنها توجه داشته‌اند،

دوم. مشکلات درون متنی مانند وجود اسامی مشابه افراد و گاه مکان‌ها در بخش‌های مختلف کتاب که ممکن است موجب فهم نادرست شود؛^۴ برخی کنایات و تعبیر ادبی که تاکنون معنای دقیق آن‌ها بر ما معلوم نشده است؛^۵ اشاره به ابیات عربی و فارسی از شاعران نه چندان نام‌آشنا که دیوان شعری آن‌ها در دسترس نیست که این موضوع هم مانعی است در امر تصحیح؛^۶ ویژگی‌های مختص زبانی بیهقی در انتخاب واژه‌ها، در ایجاد اشتقاق‌ها، ترکیبات اسمی جدید و کاربرد کلمات در معانی جدید که برخی از آنها هنوز هم در هیچ فرهنگ لغتی یافت نمی‌شوند.

به خاطر همین دشواری‌ها است که کمتر کسی قدم در این راه می‌گذارد. با این همه چندی پیش آقایان محمد جعفر یاحقی و مهدی سیدی نیز به تصحیح این کتاب پرداخته و اثری منقح و در خور توجه گردآوری کرده‌اند، که از نکات مثبت آن می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- بررسی نسخ متعدد و توجه به تصحیح‌های پیشین؛^۷ ارجاعات دقیق به دیدگاه‌های دیگر مصححان در خصوص عبارات و کلمات بحث‌برانگیز؛ مقدمه مفصل و توضیحی کامل از چگونگی انجام تصحیح؛ اختصاص بخش قابل توجهی از کتاب به تعلیقات؛ اشاره‌های گذرا به نکات زیبایی‌شناسی اثر به خصوص در بخش تعلیقات عام.

آنچه در ادامه می‌آید، حاصل تأمل نگارندگان در بررسی متن و تعلیقات این تصحیح است.

— چه آن‌هایی که معتبر و مهم بوده‌اند و چه نسخه‌هایی که اعتبار کمتری داشته‌اند— در نقاط مختلف دنیا از جمله کتابخانه ملی پاریس، کتابخانه موزه بریتانیا، کتابخانه دیوان هند لندن و موزه ملی کابل قرار دارند. علاوه بر این، از بعضی نسخه‌ها تنها میکروفیلم آن‌ها در ایران وجود دارد و در مشهد، تعداد نسخه‌های معتبر بسیار انگشت‌شمارند (برای اطلاعات بیشتر - بیهقی ۱۳۸۹، مقدمه، ص ۱۱۱-۱۳۴).

۴. این شباهت بیشتر در نام کوچک افراد وجود دارد که از جمله آن‌ها می‌توان به این موارد اشاره کرد: ابوالفتح حاتمی، ابوالفتح مسعود رخودی یا ابوالقاسم احمدبن الحسن میمنندی، ابوالقاسم حریش، ابوالقاسم حصیری، ابوالقاسم خوافی.

۵. بیهقی زبان خاصی را در بیان تاریخ به کار می‌برد که مختص خود اوست و می‌توان آن را از مشخصه‌های سبکی او دانست؛ همچنین اثر او تأثیر زیادی بر زبان و لغت فارسی داشته است. در کتاب امثال و حکم دهخدا ده‌ها ضرب‌المثل فارسی وجود دارد که یا به انحصار در تاریخ بیهقی به کار رفته است یا اولین شاهد آن از بیهقی است (برای اطلاعات بیشتر - بیهقی ۱۳۸۹، مقدمه، ص ۵۶-۶۴).

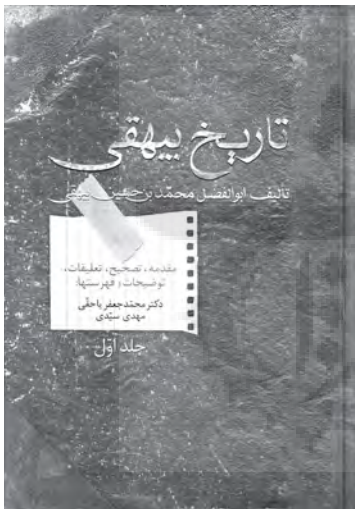
۶. بیشتر اشعار تاریخ بیهقی عربی هستند و از آن بین هم بیشتر اشعار متعلق به شاعران عرب است. اکثر شعرایی که شعر آن‌ها در تاریخ بیهقی آمده است گمنام‌اند، به طوری که ابیات نوشته شده از برخی از آن‌ها در تاریخ بیهقی تنها ابیات شناخته شده از آن شاعران است (برای اطلاعات بیشتر - نجاریان و ایرانمنش ۱۳۸۸).

۷. برای اطلاع از نسخ استفاده شده و ارزش هر کدام از آن‌ها - بیهقی، ۱۳۸۹، مقدمه، صفحه نود و یک به بعد.

۲. پیشینه تحقیق:

پاسخی هم برای این سوال دیده نمی‌شود.
— ص ۱۳۶، س ۱۳-۱۴: ... و پنج تا جامه مرتفع قیمتی پیش
من نهادند.

معنای واژه مرتفع را گرانها در نظر گرفته‌اند. اینکه کلمه قیمتی
به همان معنای گرانها در نثر بیهقی دیده می‌شود و در آن زمان
کاربرد داشته است، اما تکرار بی فاصله دو کلمه با معنایی
یکسان حشو است و این معنا نمی‌تواند در اینجا درست باشد.
در نظر گرفتن معنای بلند برای این واژه که در لغتنامه دهخدا
هم آمده است (دهخدا ۱۳۷۳: ۱۸۲۰۳) با توجه به اینکه موضوع
در خصوص جامه است صحیح‌تر به نظر می‌رسد. معنای
پیشنهادی «بسیار و خیلی زیاد» هم ممکن است صحیح باشد
که در صورت صحت، این معنا برای واژه در فرهنگ‌ها ذکر
نشده است.

— ص ۴۸۴، س ۹-۱۰: ... سخن حق و نصیحت تلخ باشد.
در توضیح این مورد، این بیت از سعدی آمده است:

منشین ترش از گردش ایام که صبر
تلخ است ولیکن بر شیرین دارد

معنا و مفهوم این بیت اشاره به تلخی صبر و نتیجه شیرین آن
دارد؛ در حالی که در متن تلخ بودن سخن حق و نصیحت مدنظر
بوده است. بنابراین ذکر این بیت به عنوان شاهد نادرست است
و این بیت از مخزن الاسرار متناسب‌تر به نظر می‌رسد:

پیرامون موضوع این نوشته تا به حال تعدادی مقاله با موضوعات
کم و بیش مرتبط نوشته‌اند که از آن جمله‌اند:

— سالمیان، غلامرضا؛ یاری، حسین، «نگاهی به تعلیقات
دکتر یاحقی و سیدی بر تاریخ بیهقی»، کتاب ماه ادبیات، آبان
۱۳۹۰، ش ۵۵ (پیاپی ۱۶۹، ص ۶۳-۶۷).

— آدینه کلات، فرامرز؛ ساکت، سلمان، «نقد و بررسی
تصحیح جدید تاریخ بیهقی»، جستارهای ادبی، بهار ۱۳۹۰،
ش ۱۷۲.

— اخیانی، جمیله؛ سلمانی، حمیدرضا، «توضیح برخی
مشکلات در تصحیح جدید تاریخ بیهقی»، گزارش میراث،
ضمیمه ۳، زمستان ۱۳۹۱ ش.

اکبرزاده، هادی، «سخت جگرآور، سخت جگر: توضیحی
کوتاه در ضبط نادرست عبارتی از تاریخ بیهقی»، گزارش
میراث، ش ۴۹، بهمن-اسفند ۱۳۹۰ ش.

لازم به ذکر است که هیچ کدام از توضیحات، عبارات و
کلمات بررسی شده در این مقاله در مقالات یاد شده مورد
بررسی قرار نگرفته‌اند.

۳. بحث و بررسی

در این بخش، تعلیقات این کتاب بررسی شده‌اند و تلاش بر
آن بوده است تا از میان موارد گوناگون و متعددی که به زعم ما
نیازمند بررسی و دقت نظر مجدد است چند مورد انتخاب شود
و با ذکر شواهد و دلایلی نادرست بودن توضیحات مربوط به
آنها نشان داده شود. در چند مورد نیز جایگزین‌هایی معرفی
شده‌اند که به نظر ما انتخاب‌های درست‌تر و بهتری برای موارد
کنونی هستند.

— ص ۵۰، س ۳-۴: برادرم محمد را آنجا به کوهتیز بیاید
داشت یا جای دیگر؟

به کار بردن علامت سؤال در انتهای این جمله نادرست به نظر
می‌رسد؛ چراکه جمله هنوز تمام نشده است و در ادامه حرف
اضافه «که» برای تعلیل به کار رفته است و نیز کاربرد چنین
ساختار پرسشی در تاریخ بیهقی دیده نمی‌شود. به علاوه در
جمله بعد تصمیم‌گیری را به زمانی دیگر موکول می‌کند و هیچ

گرسخن راست بود جمله در
تلخ بود تلخ که الحق مر

(نظامی، مخزن، ص ۲۱۳)

— ص ۶۹۶، س ۱۴: ... و گفته اند که نه فردا شاید مرد فردا کار. در توضیحات این عبارت را به صورت «مرد فردا کار» خوانده اند و احتمال داده اند که مصرع می موزون به صورت «نه فردا شاید مرد فداکار» باشد. به نظر می رسد هر دو احتمال و خوانش مصححان نادرست است؛ چرا که از دست رفتن کار فردا ارتباطی به مفهوم این عبارت که وقت شناسی در انجام کار است، ندارد و نیز مُردن کار صورت و شکل فصیحی ندارد؛ فداکاری هم ارتباطی با مفهوم مَدَنظر ندارد؛ بنابراین صورت صحیح تر باید این گونه باشد: «نه فردا شاید مرد فداکار». به معنای اینکه ای مردی که همیشه کار امروز را به فردا موکول می کنی، کار امروز را فردا انجام دادن شایسته و صحیح نیست.

— ص ۷۲۲، س ۱۳: ... که چنان خواست که تقرّب درین نکته او را بودی، مرا بازگردانید.

در توضیحات، برای واژه تقرّب معنای شتاب کردن و تند رفتن و سبقت گرفتن را در نظر گرفته اند. با توجه به اینکه این جمله پس از نظر فردی آمده است که خوارز مشاه سپس بدان عمل می کند، در نظر گرفتن معنای نزدیکی جستن و نزدیک شدن برای تقرّب — که معانی رایج آن نیز هستند — هم صحیح به نظر می رسد و با توجه به متن فصیح تر است.

در این بخش به ذکر برخی از موارد می پردازیم که نسبت به موارد پیشین اهمیت کمتری دارند، اما ذکر آنها خالی از فایده نخواهد بود.

— ص ۱۸، س ۲۰ — ص ۱۹، س ۱: ... تازیانه ای اینجا به پای کند او را فرمانبردار باشیم.

مصححان در توضیح این عبارت جمله عامیانه «مترسک سر جالیز» را به کار برده اند. همان طور که گفته شده است، معنای این عبارت بیهقی اطاعت و فرمانبرداری همه جانبه و بدون قید و شرط است، حتی از تازیانه ای. این در حالی است که عبارت عامیانه مورد استفاده در بیان حال فردی کاربرد دارد که کاملاً بدون کارکرد است و هیچ کاربرد و کارکردی حتی برای دور

کردن پرنندگان ندارد. معنای این اصطلاح نه تنها مؤید مفهوم این عبارت بیهقی نیست، بلکه تقریباً عکس آن است.

— ص ۵۰، س ۲: ... و بدر حاجب سرای ایستاده، و سلاح داران گرد تخت، و غلامی صد وثاقیان.

پیشنهاد می شود با توجه به اینکه «بدر» نام شخص بوده است بدون علامت کسره و به سکون سوم نوشته شود.

— ص ۳۲۹، س ۱۰: ... و هر احتیاط که از سالاری بزرگ خوانده آمد و شنوده به جای آورد.

توضیح ارائه شده برای این عبارت صحیح است، اما استفاده آن ها از ضمیر اول شخص مفرد برای افعال در توضیح به صورت «شنیده و خوانده بودم» و «عمل کردم» نامتناسب و نادرست به نظر می رسد و وجهی ندارد؛ بهتر است افعال به همان صورت و با ضمیر سوم شخص مفرد آورده شوند.

— ص ۵۱۹، س ۱۸-۱۹: ... که امیر مسعود رضی الله عنه او را بر خواهد کشید و به میان مهمّات ملک در خواهد آورد و وی از روزگار نرم و درشت خواهد دید.

در توضیحات آمده است که مسعود او را به زودی بر می کشد و به شغلی مهم می گمارد و او هم نرم و درشت خواهد دید. اول اینکه این جمله توضیحی از نظر نگارشی نادرست است و ایجاد ابهام می کند که چه کسی نرم و درشت خواهد دید: امیر مسعود یا شخص ذکر شده؟ دوم اینکه کلمات «از روزگار» باید پیش از نرم و درشت نوشته می شد، چرا که از این توضیح ممکن است این گونه استنباط شود که شخص مورد نظر از امیر مسعود نرم و درشت خواهد دید و نه از روزگار.

— ص ۵۲۹، س ۱: ... استادم گفت: «جانم بخواستیم...» در توضیحات اصطلاح «مفت در رفتی» را برای «جانم بخواستیم» آورده اند؛ در حالی که معنای این اصطلاح گریز از آسیب و خطر به واسطه بخت و اقبال است. معنای این عبارت همان طور که در توضیحات آمده است «به جان امان خواستن» است که با معنای این اصطلاح ارتباطی ندارد.

۴. نتیجه گیری

وجود اشکالات و ایراستاری، نگارشی و نیز اشکالات معنایی

و محتوایی در امر تصحیح آثار، به خصوص کتاب‌هایی که حجم قابل توجهی دارند و نیز نسخه‌های فراوانی هم از آنها وجود دارد، امری ناگزیر است. به همین خاطر است که مصححان باید سعی کنند در تصحیح چنین آثاری دقت و باریک‌بینی دوچندانی صرف کنند تا تصحیحی که ارائه می‌شود، حداقل اشکالات را داشته باشد. دقت به این نکته به دلایل زیادی که بعضی از آنها در مقدمه گفته شده، و دیگر دلایل، در خصوص تصحیح تاریخ بیهقی حیاتی و ضروری است.

به طور کلی اشکالات این تصحیح را می‌توان به شکل زیر تقسیم بندی کرد:

۱- اشکالات ویرایشی این اثر که بعد از سه دوره چاپ هنوز هم شمار چشمگیری دارد.

۲- اشکالات مربوط به تصحیح و انتخاب ضبط‌های مشکوک و اشتباه که در مقاله‌های دیگر به آن‌ها اشاره شده است.

۳- مشکلات مربوط به توضیحات مصححان که در بخش تعلیقات آمده است و شماری از آن‌ها در این مقاله بررسی شده‌اند.

همان‌طور که در بخش بحث و بررسی آمد، اشکالات این تصحیح چه از حیث تعداد و چه از حیث اهمیت محتوا در خور توجه هستند. لازم است یادآور شویم که اشکالاتی که در این مقاله به آنها پرداخته شد، تنها اشکالات مربوط به بخش تعلیقات عام این کتاب است و از بیان اشکالات ضبطی و ویرایشی و نیز اشکالات مربوط به تعلیقات دیگر صرف نظر شده است.

منابع

بیهقی، ابوالفضل، ۱۳۸۱، تاریخ بیهقی، به کوشش خلیل خطیب رهبر، تهران: مهتاب.

بیهقی، ابوالفضل، ۱۳۸۳، تاریخ بیهقی، تصحیح علی‌اکبر فیاض، به اهتمام محمدجعفر یاحقی، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.

بیهقی، ابوالفضل، ۱۳۸۹، تاریخ بیهقی، مقدمه، تصحیح، تعلیقات، توضیحات و فهرست‌ها از: محمدجعفر یاحقی و مهدی سیدی، تهران: سخن.

دهخدا، علی‌اکبر، ۱۳۷۳، لغتنامه، تهران: دانشگاه تهران.

نظامی گنجوی، الیاس بن محمد، مخزن الاسرار، بهروز ثروتیان، تهران: توس، ۱۳۶۳ ش.

معین، محمد، ۱۳۷۵، فرهنگ فارسی، تهران: امیرکبیر.

بیهقی، ابوالفضل محمدبن حسین، ۱۳۲۶، تاریخ بیهقی، تصحیح سعید نفیسی، تهران: دانشگاه تهران.

یادنامه ابوالفضل بیهقی: مجموعه سخنرانی‌های مجلس بزرگداشت ابوالفضل بیهقی، مشهد، دانشگاه فردوسی، ۱۳۴۹ ش.

همایون، غلام سرور، ۱۳۵۰، «چند نکته تازه درباره تاریخ بیهقی»، یادنامه ابوالفضل بیهقی، مشهد: دانشگاه فردوسی.

رازی، عبدالقادر، ۱۳۷۱، امثال و حکم، ترجمه، تصحیح و توضیح از: فیروز حریرچی، تهران: دانشگاه تهران.

شمیسا، سروش، ۱۳۷۶، سبک شناسی نثر، تهران: میترا.

یاحقی، محمدجعفر؛ سیدی، مهدی، ۱۳۷۷، دیبای خسروانی (گزیده تاریخ بیهقی)، تهران: گنجینه ادب فارسی.

بهار، محمدتقی، ۱۳۷۰، سبک شناسی، تهران: امیرکبیر.

دهخدا، علی‌اکبر، ۱۳۷۰، امثال و حکم، تهران: امیرکبیر.

انوری، حسن، ۱۳۸۱، فرهنگ بزرگ سخن، تهران: سخن.

یوسفی، غلامحسین، ۱۳۷۶، دیداری با اهل قلم، تهران: علمی.

عطار نیشابوری، فریدالدین محمد، دیوان عطار، به اهتمام و تصحیح تقی تفضلی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۱ ش.

نجاریان، محمدرضا؛ ایرانمنش، مریم، ۱۳۸۸، «نقد و تحلیل ابیات عربی در تاریخ بیهقی»: پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی اصفهان، دوره جدید، ش ۱، بهار ۱۳۸۸.

